

TÁNCZOS VILMOS

A CSÍKI SZÉKELYEK A CSÁNGÓKRÓL: KULTÚRÖKOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS EGY ÚZ-VÖLGYI ASSZONY ÉLETTÖRTÉNETEI ALAPJÁN

ABSZTRAKT: A 18. században a Székelyföldről a Keleti-Kárpátok völgyei-be telepedett, a székelyek által pejoratívan „csángónak” nevezett lakosság egy ökológiai közösségben élt a székelységgel, de gazdasági szempontból nekik alárendelt helyzetben volt. Ennek eszmei igazolására a székelység körében létrejött egy előítéletes csángó mitológia, amely az egymástól eltérő kulturális fejlődés bizonyos, sajátosan „csángósnak” minősülő kulturális megnyilvánulásaira (nyelv, folklór, jogszokások, anyagi kultúra stb.) alapozott.

Az előítéletes gondolkodásnak ez a rendszere egy prenacionális identitás-szerkezethez köthető, amely a székelység körében a modern magyar polgári nemzettudat létrejöttével nem szűnt meg teljesen, hanem ma is ezzel egybefonódva, szinkretikusan működik. Mindig egy adott élethelyzettől függ, hogy a székely-csángó viszonyban a régi prenacionális vagy a modern nemzeti identitás-szerkezet aktivizálódik-e, vagy pedig egy közösségi ideológiáktól mentes gyakorlati kapcsolat jön létre a két közösség között.

KULCSSZAVAK: etnikai identitás, prenacionális és nemzeti identitás, ökológiai közösség, előítéletek, székelyek, gyimesi és moldvai csángók

Bevezetés

Kérdésfelvetés, források

A csángókkal szembeni székely előítéletes gondolkodást elemző néprajzi irodalom nagyon sovány. Minden vonatkozásban kényelmetlen kérdésről lévén szó, erről a témáról sem az érintettek, sem a tudományos kutatók nem szívesen beszélnek. Ebben a témakörben az emberélet fordulójának szokásvilágát Csíkszentdomokoson kutató Balázs Lajos két tanulmányt tett közzé¹ a Moldvából hozott „százlejes” csángó feleségekről² sok meghökkentő adattal, továbbá a jelenségre vonatkoztatható szórványos jelzéseket találtam néhol a gyimesi és moldvai csángó szakirodalomban is.

Jelen tanulmányban mindenekelőtt özv. Fodor Andrásné szül. Póra Katalin (1926–2005) Űz-völgyi (csinódi) származású, de élete végén Csíkszentkirályon élő csángó asszony 2003–2004-ben elmondott élettörténeti elbeszéléseire alapozok, amelyekben a csángók székelyek általi elítélésének kérdése „magától”, spontán módon került elő folklórgyűjtés közben. Mivel az asszony életének alakulását ténylegesen és döntő módon befolyásolta a csángók és székelyek egymásról alkotott képe, vagyis az életút eseményeiben az előítéletekkel terhelt székely-csángó viszony performatív jellegűvé vált, tényleges sorseseményeket határozott meg, ezért élettörténeti elbeszélései és igaztörténetei alkalmasak a jelenség megvilágítására. Az értelmezésben segíthet továbbá, hogy a csángókkal szembeni előítéletes gondolkodással más tárgyú, mindenekelőtt vallási

1 Balázs 1999 és 2016.

2 A csíkszentdomokosi helyi szóhasználatban a „száz lejes csángó feleség” a „moldvai csángó feleség” szinonimája. A kollektivizálás és a rendszerváltás közötti korszakban (1962–1989) a faluban bevett szokás volt, hogy a házasodni akaró vénlegények, akik otthon nem találtak párt maguknak, egy postai levélben küldtek 100 lej útiköltséget és egy fényképet Moldvába, így kérve onnan katolikus csángó feleséget maguknak. Összesen 72 feleségszerzés történt így a felcsiki faluban. A módszer sikeres volt, „sohasem fordult elő, hogy a 100 lej odaveszett volna”. Lásd: Balázs 1999, valamint Balázs 2016, 247–249.

néprajzi jellegű moldvai, gyimesi és csíki néprajzi gyűjtéseim közben, valamint valóságként saját szülőfalumban, Csíkszentkirályon is találkoztam.

Fogalmi kategóriák: etnicitás, ökológiai környezet, előítélet

Az alább – jobb híján – *csíki székely* és *csángó* etnonimákkal megnevezett két közösség egymással számtalan kapcsolatot tart fenn és nagyon sok közös kulturális jeggyel rendelkezik, ezért külön „etnikumoknak” csak egy adott értelmezési keretben nevezhetők. De mivel az elemzett jelenségeket valahogy meg kell neveznem, a továbbiakban mégis használom ezt a két etnonimát, mégpedig úgy, hogy az *etnikum* fogalmán időben folyamatosan változó társadalmi cselekvésekkel, kapcsolatokkal és kulturális jegyekkel rendelkező közösségeket értek. Úgy vélem, ebben a „laza” értelmezésben a két közösség önálló entitásként egymástól mégis elkülöníthető.³

Mivel a székely és csángó etnikai közösség egyazon ökológiai környezetben élve vált szét egymástól, sőt ez az ökológiai közösség nagyon sok viszonylatban még ma is létezik, ezért célszerű úgy tekinteni az etnicitás fogalmára mint a kultúrák viszonyrendszerében létrejövő, állandóan újrafogalmazódó azonosságutadatokra. Amikor tehát alább székelyek és csángók különbözőségéről, sőt szembenállásairól beszélek, akkor nem a két csoport között ab ovo meglévő kulturális különbségekre gondolok, hanem azokra az állandóan újratermelődő kulturális különbségekre, amelyeket ők maguk egymáshoz viszonyítva mindig újra és újra megfogalmaznak. Az etnicitásnak ez az egymáshoz viszonyított értelmezése Thomas Hylland Eriksen elméletéhez áll a legközelebb, aki az etnicitás kialakulásában a kontaktusokat tartja alapvető jelentőségűnek, ugyanis a másiktól való eltérés csak ezekben a kapcsolatokban tudatosulhat a csoport tagjai között.⁴ A fogalomnak ilyen értelmű definiálásához jól illeszthető William Abruzzi ökológiai

3 Az etnikum fogalmának erről a kevésbé merev – a fogalmak közötti lehetséges átfedéseket, az időbeli módosulásokat, az etnikai kategorizálás változó logikáit figyelembe vevő stb. – definiálásáról összefoglaló igénnyel és alapvető szakirodalmi hivatkozásokkal lásd: Horváth 2006, 37–78.

4 Eriksen 2002, 263.

szempontú etnicitás elmélete, amely szerint az egyazon ökológiai környezetben élő népcsoportok között óhatatlanul etnikai jellegű közösségrepresentációk jönnek létre, ez a később kialakuló közösségi tudatok előfeltétele.⁵

A saját–idegen dichotómia állandó újrafogalmazásában természetesen az egymásról kialakított etnikai előítéletek is fontos szerepet játszanak. Az előítéletek olyan, jobbára negatív tartalmú, történetileg kialakult, érzelmi jellegű ítéletalkotások, viszonyulások, amelyek szervesen beépülnek egy adott kultúrába.⁶

Gazdaságtörténeti háttér, előzmények

A székelység elhagyásának emléke

A Csíki-havasok csángó telepeinek kialakulását a népi emlékezetre és levéltári adatokra alapozva a kutatók már kimerítő módon bemutatták.⁷ De maguk a csángók, azaz a Gyimesek vidékén élő, valamint az innen valamivel távolabb eső Úz-völgyi csángó telepek (Egerszék, Csinód, Lesőd, Aklos, Csobányos, Gyürke) lakói is tudnak arról, hogy őseik valamikor régen azért hagyták el a tőlük nem messze eső „rendtartó” székely faluk közösségeit, mert a katonai szolgálat elől menekültek, vagy mert „valami rossz fát tettek a tűzre”, és a törvény büntető keze elől kellett elbujdosniuk. Az Úz-völgyében az egyes nagycsaládok ma is ismerik eredeti származási helyüket, családneveik is gyakran egy-egy székely falu jellegzetes, gyakori családnevei.

5 Abbruzzi 1982.

6 Horváth 2006, 91.

7 Takács György az *Aranykertbe' aranyfa*. Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasók című könyvének (Takács 2001) bevezetőjében, Magyar Zoltán a *Csinódi népköltészet* című könyvének (Magyar 2009) bevezetőjében, Györfy Eszter pedig az *Átrajzolt határok. Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Kostelekben* című PhD dolgozatában (Györfy 2020). Ezt a képet a csíkszentgyörgyi plébánia levéltári adatainak felhasználásával tovább árnyalja Báráth János az Úz-völgyéről szóló településnéprajzi monográfiájában, amikor a havasokat birtokló székely községek jogi szabályozásának oldaláról is megvilágítja a betelepülés kérdését (Báráth 2004).

„Hát ott a Gyimesvölgybe ki Szenmihályról, ki Oláfaluból, ki Rákosról, ki Csekefalvából, ki honnat, onnat, mind menekültek, mikor valami üldözte, s oda mind esszegyültek. Az édesanyám fajtája, anyai ágon, Szentdomokosról jött vót bé mind vadőr, úgy jött vót bé öregapó, s a másik pedig izéből, Baconból. [Akkor ők milyen nevűek voltak?] Édesanyámnak az édesapja Baconi István, s nagyanyámnak az édesapja Bara Ábrahám. [A domokosi? Ott sok Bara van.] Na, édesapámnak az édesanyja nem tudom, met amikor édesapám születt, az édesanyja meghalt. A Jádzik félik, de hogy azok honnat... Jádzik itt lent Csekefalvába vannak.”⁸

A székely származásnak csak a közösségi identitás megszerkesztése szempontjából van eszmei fontossága. Mivel a székely falvak elhagyása már olyan régen történt, hogy időközben megszűnt a rokon kapcsolattartás, és ma már nincs semmiféle egyéni gazdasági következménye a hajdani eltávozásnak, ezért a kitelepedés személyre, családra szabott narratívái végleg eltűntek a Csíki-havasokban és a Moldvában élő csángók emlékezetéből.

A székelyektől való függőség

A Csíki-havasok erdőségei és legelői eredetileg jobbára a csíki községek közbirtokosságainak tulajdonában voltak. A székelyektől való különbözőségekre, az eltérő jogállásra, a havasok birtoklásában megmutakozó előnytelen helyzetre vonatkozó történeti narratívák – lévén hogy ezeknek ma is van relevanciájuk – jelen vannak a közösségi tudatban.

„Hát a székelynek es csak azután lett olyan nagy birtoka, hogy Mária Terézsia valahol olyan nagyot segített vót rajtik. Met Mária Terézsia adta vót nekik, met addig királyi birtokok vótak ezek. Osztán akkor kapták ezt a jogot a községek. Melyik község, melyik hogy teljesítette vót az izét [a katonaságot]. De hát ezek a szerencsétlen csángók akkor es el vótak szóródva az erdők közt, s hát nekik eszikbe se jutott, hogy menjenek, s Terézsiának segítsenek.”

⁸ Ahol más forrást nem jelzek, az idézett szövegek özv. Fodor Andrásné szül. Póra Katalin (1926–2005) csinódi asszonytól származnak. A gyűjtés 2003-2004-ben Csíkszentkirályon történt.

A csíki falvak havasi birtokaira történő letelepedések gyakran teremtettek konfliktushelyzeteket, ugyanis a kiszolgáltatott helyzetben lévő telepések (pl. állatállományukat korlátozták, a havasok használatáért bért kellett fizetniük stb.) gyakran hágták át a rendtartó székely falvak havashasználatra vonatkozó szabályozásait, erdőkihágásokat követtek el stb.

A Csíki-havasokban élő csángók alávetett helyzete a társadalmi életnek nem minden területén érvényesült. A csíki községeknek egyházszerzeteinek, az ún. „megyéknek” ők is teljes jogú tagjai voltak, és ennek megfelelően ragaszkodtak is ahhoz, hogy az őket érintő döntésekben részt vegyenek. Előfordult azonban, hogy a vallási életben elvileg létező egyenjogúságot a „falusiak” nem vették tudomásul, és a csángók társadalmi-gazdasági-jogi kirekesztettségét az egyházszerkezeti életre is ki akarták terjeszteni. Az alábbi meghökkentő történet arról szól, hogy az 1940-es évek végén, az utolsó szabad csíksomlyói búcsúk egyikén a csíkszentgyörgyi anyaegyházközség székely búcsújai az egyházközségükhöz tartozó csinódi filiából saját búcsús jelvényeikkel érkezett csángókat maguk közül kiközösítették, mert szégyellték azok „csángós” népviseletét.

„Ebbe a rendszerbe, má a kommunista rendszerbe vót az elejin, jöttünk pünköstre a bucsura. S azt mondja egyszer a pap, a kicsi pap (értsd: a káplán) hogy jöjjünk bé a keresztekkel ide Bánfalába, s innet együtt menyünk tovább, de ötözzünk népviseletbe. [...] Hát mü felötöztünk. Béosztottak (ti. a közös búcsús menetbe). [...] De a falusiak ugy meg vótak csemereelve tölünk, hogy csángóson vótunk, hogy ők ezt így nem akarták. Nekünk új keresztjeink (búcsús zászlóink) vótak, szöttük, csináltuk, szépek vótak, nagyobbak, mind a bánfaliaké. A kereszteket elfogadták vóna, csak nekünk ne lett vóna fehér az ingünk. Így osztán osztán azok (ti. a csinódiak keresztjei, zászlói) mentek elől, de münköt úgy kerültek ki a falusiak mind. Kettő kiszökött, s eléfutott, s kettő esmént kiszökött, s eléfutott. [...] Egyszer azt mondja anyósom: »Az antiisteniket neki, valamelyiket ugy béütöm a sáncba, hogy jövő esztendőre es onnat néz ki!« »Jaj, az Isten megfizeti, anyuka, hülyeséget ne csináljon!«

Mikor béérünk Mindszent hegyire, hát megint mü mentünk leghátul. De amikor béértünk Szentlélekre, akkor a legények letették a keresztek, s azt

mondták, hogy tovább nem mennek. [Melyik legények?] A csángók. Nem mennek! Ők elmennek gyalog másfelé, de őket ne kerüljessék. Na, osztán akkor a pap sírni kezdett, s aszondja, hogy ő is leveti akkor a miseruhát, s menyen haza. A karinget. Hát ugye, látta, hogy mi van! [...] Azt a bucsujárást még együtt eljártuk, de aztán többet együtt nem jártunk.”

A székelyek negatív csángó mitológiája

A keleti székelység és a körükből kitelepedett, általuk csángónak nevezett népesség nemcsak földrajzilag távolodott el egymástól, hanem életviláguk is különbözővé vált. Az eltérő gazdasági viszonyok, jogi helyzet, a másféle táji környezet miatt a két népcsoport többé-kevésbé kulturálisan is elkülönült. Ezt a természetesnek mondható belső kulturális szétfejlődést, a két életvilág elkülönülését külső hatások is erősítették: a magyar-román történelmi határvidéken élő csángók közvetlen, mindennapi kapcsolatba kerültek a román-sággal, a székelyek körében a 19. század közepétől kezdve fontos kulturális tényezővé vált a modernizáció (iskoláztatás, a műveltségszerkezet átalakulása, új közigazgatás, valamelyes iparosodás és városiasodás, a közlekedés viszonyok változása stb.).

Az gazdasági, jogi, táji elkülönülés miatt létrejött tényleges kulturális eltéréseknek azért van döntő jelentőségük, mert a csángókkal szembeni előítéletek épp ezekre a különbözőségekre épülnek rá. Az előítéletek rendszerének kialakulását úgy is felfoghatjuk, mint mítoszképződést: egy-egy mítoszelem valamiféle létező tapasztalati tényen vagy igaznak hitt „tapasztalati tényen” alapul, amely mitikus módon felnagyítva, túlozva, a neki ellentmondó tények mellőzésével jelenik meg a mitológiai rendszerben. A csángókról szóló székely mitológia végül is betölti a mítosz funkcióját: koherens és hihető módon megmagyaráz egy olyan jelenséget, amellyel a közösség gyakran találkozik, és amelynek magyarázatára ezért számára szükség van.

A továbbiakban nézzük tehát ennek a székely-csángó viszonyt kodifikáló mítosznak néhány alapelemét, azt, hogy mi minősül a székelyek szemében „csángós” kulturális jelenségnek.

A csángó mint vadember

A Csíki-havasok erdőrengetegeibe menekült csángók közé kezdetben nehezen jutottak el a civilizatorikus intézmények, az egyház által irányított vallásgyakorlás, az erkölcsi nevelés nehézségekbe ütközött és nem ért el ide a törvény keze sem. Emiatt érthető, hogy a székelység körében létrejöttek a csángó vadember mitikus történetei, amelyek alapját olykor valóban megtörtént események képezhették. Az egyik mondatípus szerint a csángók által a székelyek rovására elkövetett súlyos bűntényeket lehetetlen volt kideríteni. Egy ilyen történet szerint a csángók által ellopott marháját kereső székelyt a havasokon megölték, testét feldarabolták, a maradványokat sóval beszórták, és állataikkal feletették. Az alább idézett történetben a csángók által elkövetett bűn megtorlásának eszköze a megkárosított székely család szenvedésének mágikus kényszerítő ereje, amely olyan hatalmas, hogy egy teljes csángó nagycsalád kipusztulását eredményezi:

„S marhákat loptak el. Marhákat loptak el, tudja-e? Eljöttek a magyar emberek fáér Csíkból. S az erdőbe, ide ki vót... S az ember a tehenjeit kifogta, hogy a szekert rakja meg, s amikor bé akarta fogni, akkor a tehenje csak egyik vót meg. Ugy. El vót lopva a más(ik), s meg es vót ütve. El vót vágva. Ugy Romániából is ide hajtották ki. Aszondta nagytátá, hogy az asszon eljött s mondta, hogy hány gyermeke vót, s ez az egy tehenje vót csak. S gyermekei vannak. Aszondta, a könnyei a porba csöpögtek belé az asszonnak. Azok nem hiába csöpögtek, meghótak mind. Ugy meghótak, hogy Ágostonné maradott vót egyedül.”⁹

A vadság, primitívség humorkeltő megnyilvánulásának minősül, ha valaki nem ismeri a modern életvilág és a civilizatorikus intézmények (egyház, iskola, törvénykezés stb.) „műveltebb” nyelvét, és ezek fogalmait a maga archaikus népi tájnyelvében fogalmazza meg.

„A csángó Gyimesbe így hította vót bé a házba ebédre a papot: - Tisztelendő úr, csusszon beljebb, s kutuljon hezza!”¹⁰

A szigorú belső törvények szerint élő székely faluközösségek lakói számára maga a havasi pásztorkodó életforma is barbárnak, vadnak minősül. Vannak

9 Kostelek, Takács György gyűjtése. Lásd: Takács 2001, 59.

10 Csíkszentkirály, saját gyűjtés.

olyan történetek, amelyekben ez a szembenállás fogalmazódik meg. Az alábbi elbeszélésben a „civilizációt” képviselő, erre felvágó községi jegyző igaztalanul és rendkívül sértő módon alázza meg a hivatalos ügyintézés érdekében hideg télben 20 kilométeres utat megtevő, minden tekintetben illedelmesen viselkedő csángó ügyfelét:

„Egy kicsit én elmondom azt, hogy mi zavarta meg itt ezt a kosteleki népet. [Na, mi?] Az, hogy itt ugye Szépvízre át kellett menni minden, még egy utolsó sóér’ is. Akkor a Szellő-tetőn egy-egy kétméteres hó volt. [...] Az emberek, az idevaló kosteleki emberek, amikor időn keresztül ezt a terhes utat megizélték... Hát akkor is tudom, apám magyar időbe postás volt, csendőröknek, izé, postát hordott. [...] Az volt, hogy amikor a jegyző, innétől te felkeltél 2 óraker, elmentél Szépvízre, béértél, téli időszakba, s akkor apámnak olyan nagy bajusza vót. [...] S akkor a jegyző legtöbbször, szóval a csángó népet egy olyan háttérbe tették. [Lenézte?] Olyan hazátlan, nem vóna mintha sehol becsüje. Aszondta, hogy este a csángót nyírd meg, mert reggelre meg van gyapjasodva. Hát meg, mer úgy dolgozott szerencsétlen minden nap. [...] Hogy azt akartam a jegyzővel kapcsolatosan mondani, hogy amikor kiment apám, akkor nem az, hogy hát na, ember és ember. Aszondja, menjen ki, aszondja, a taknyát pucolja le a bajuszáról! Hát az nem takon vót, mer az ugye reafagyott a bajuszra, a Szellőn keresztül jött, hogy olyan csap (értsd: = ág, karó) vót, hogy ugye azt nem tudta leszedni anélkül. [Persze.] Hanem be kellett egyszer melegedjen egy kicsit. Aszondja, menjen ki, s a taknyát pucolja le a bajuszáról, s úgy álljon elejembe! Persze hogy ez, ezzel egy [...] rosszul esett.”¹¹

A megnövesztett haj, eltávolíthatlan testszőrzet a világ minden kultúrájában a vadság, a rendezetlen káoszhoz való tartozás szimbóluma. A megfelelő testápolás hiányára utal az idézett elbeszélésben szereplő proverbium: „A csángót este nyírd meg, s reggelre meg van gyapjasodva.”

A civilizáltak minősített öltözködés, gasztronómiai tudás hiánya ugyan csak a primitívség megnyilvánulásának minősül. A Csíkszentdomokosra férjhez hozott „százlejes” moldvai csángó feleségeknek is gyakran ezt róják fel.¹²

11 Kostelek, Györfy Eszter gyűjtése. Lásd: Györfy 2020, 152.

12 Balázs 2016.

Ugyancsak sűrűn emlegetett előítélet a higiénia hiánya, amely a székelyek szerint mind az ételkészítés, mind az öltözködés, mind a lakáskultúra területén megnyilvánul.

„De én ezt ízéltem [gondoltam]: férjhez menyek, de csak csángóhoz. Met egy csángó leán, ha férjhez ment a magyarhoz, ha megharagudtak, rögtön odavették: »Na, mocskos csángóné!« Hát a ráksúly egye meg, hát tudta addig es, hogy kicsoda! Akkor métt vette el? [És úgy, ahogy mondja, sokszor a fiatalok még egyeznének, de kerülhet egy nagynéni, egy anyós...] Én biztos nem, inkább nem. Nekem, amíg él, nem veti, hogy mocskos csángó!”

A nemi erkölcs: a könnyen megkapható csángó nők

Az Csíki-havasok völgyeibe „elcsángált” népesség természetesen kialakította a maga jogszokásait, értékrendjét. Ezeket a törvényeket a kibocsátó székelység csak helyel-közzel ismerte, gyakran félreértette, és egészében véve elfogadhatatlanoknak tartotta. Például a csángó „guzsalyaskodás” szokását (ti. azt, hogy a nagy földrajzi távolságok miatt a leánynak udvarló legény reggelig a leánynál maradhatott) Csíkban erkölcstelen dolognak tartották. Úgy vélték, hogy a székely falu világán kívül élők a törvénytelenység és értéknélküliség világában élnek.

„Nem tudom, met ott ízélték, hogy a csángó legén ott hál. Az igaz vót, hogy ott hál, de nem biztos, hogy eppe a leánnal hált. Ahogy mondja, hogy »a zekén háltam«, met ha eljött ott Isten tuggya melyik fejből (értsd: patak fejből, felső részéből), azt mondták, hogy dől le egy kicsit, me hát hajnalba méges másabb hazamenni, met ember mozog, mindenféle. A csángó legén lefeküdt melléjed, s szépen, tisztességesen, ugy az ágyra, ugy ruhástól, ugy ahogy lefeküdtünk az ágyra, oda szépen ledöllött, beszélgettünk, s elment. De a falusi, én nem tudom, hogy hogy gondolták, de az út közepin le akart nyomni! [A csíkiak?] Ezek a csíkiak, szegények.”

A csángó társadalomnak azonban megvoltak a maga törvényei és értékei. E törvények jegyében a valamely kényszerűségből székelyek között szolgáló csángó leányt otthon megbélyegezték, a maga közösségében nehezen talált férjet magának.

„[Kinézték maguk közül azt a csángó leányt, aki egy magyar legénnyel szóba állt?] Na hogyan, a magyar legényekre, hadd el, magyar legény! Óóóó, Isten őrözz, arra a csángó legények többet rea se néztek! [Tényleg?] Ugy, bizony. S vót es igazik egy kicsi.”

Identitásszimbólumok

Az egyértelműen „csángósnak” minősülő kulturális jelenségek a székelyek szemében a csángó identitás szimbólumai lesznek, rendszerint valamiféle elhatárolódó magatartást váltanak ki, és egyszerismind működtetni kezdik az előítéletekkel átszőtt csángó mitológiát. Ilyen identitásszimbólumok lehetnek a nyelvi megnyilatkozások, a folklórjelenségek, a népviselet, a népi építkezés jellegzetes elemei, színei stb.

A nyelv

A csángó belső nyelvváltozatok mind székely eredetűek, leszámítva a székelyek által nagyvonalúan ugyancsak „csángónak” nevezett középkori moldvai magyarság mezősegi eredetű tájnyelvét. Ez a nyelvi hasonlóság kiemelkedően fontos a székely-csángó kapcsolatokat illetően, ugyanis mindkét etnikai csoportban ez teremti meg a másik kultúrában való otthonosság érzetét. A nyelvi szétfejlődés és az időközben bekövetkezett eltérő kulturális hatások (a csángók esetében a román nyelvi befolyás, a székelyek esetében a nyelvi modernizáció, a sztenderd magyar nyelv hatása stb.) következtében a két népcsoport nyelve is valamelyest elkülönült. A csángó belső dialektusok székelytől eltérő jellegzetességei a székelyek szemében erős csángó identitásszimbólumokká lesznek.

A keleti székelység körében jellegzetes nyelvi jelenség a szókezdő helyzetben hosszan ejtett magánhangzó (*tűlkör, ügyvéd, Gyímes* stb.), a székelyek számára különösen feltűnő, és humorosnak találják, hogy ezekben a nyelvi helyzetekben a gyimesi csángók rövid magánhangzókat ejtenek:

„Mikor a borvíztödődébe vagonrakó vótam, a ládát egész éjjel hanyittani kellett. Úgyhogy reggelre ki vótunk állva. Vót egy csángó es köztünk, akitől kérdették, hogy nehez-e a láda. Erre ő ezt válaszolta: »Láda, láda, de a tiz viz!«

Ezt osztá mü még sokáig folytattuk (= sokszor elmondták még egymásnak), kacagtuk, hogy »láda, láda, de a tiz viz«.¹³

A tájnyelvi különbözőséghez erős averzióval is lehet viszonyulni. A moldvai csángók magyar-román kevertnyelvűsége a székelyek körében gyakran vált ki gúnyos elutasítást, sőt megvetést.

Az archaikusabb jellegű csángó tájnyelv, a székelyek által primitívnek, falusiasnak ítélt csángós beszéd ugyancsak csángó identitásszimbólummá válhat (lásd előbb: „tisztelendő úr, *csusszon beljebb, s kutuljon hezsa!*”).

A népviselet

Ma a csángó és a székely népviselet gyökeresen különbözik. Mivel a különbség egészen szembeötlő, a székelyek szemében a „csángós öltözet” lesz a népcsoporthoz való tartozás első szimbóluma.

„A csángónak a Gyimesbe olyan ötözetje van, hogy este lefekvéskor neki csak a kalapját kell letenni. Reggel osztán kiájtsa a feleséginek: »Mári, hocide a kalapot, hogy ötöjzem fel!«¹⁴

A székely falvakban a népviselet jeleinek rangjelző szerepe volt, továbbá vagyoni állapotot, életkort stb. is jelzett, a csángó viselet viszont kívül esett ezen a bonyolult jelrendszeren.

A népviselet olyan jelrendszer, amelyben az egészen kis különbségek – olyanok, amelyeket avatatlan személy észre sem vesz, vagy nem tulajdonít neki jelentőséget – fontos társadalmi jelentéseket hordozhatnak. Csíkszentkirályon egy csángókról előítéletesen nyilatkozó férfit a „hallgass, met a fél szárnyad neked es libeg!” rendkívül finom, de elevenbe vágó megjegyzéssel arra figyelmeztették a falusfelei, hogy neki magának is csángó származású felesége van, tehát hiteltelenül beszél ebben a kérdésben. A „libegés” itt a kieresztett fehér csángó ing lebegésére vonatkozik. A megjegyzés továbbá azért is találó, mert ezzel a szóval egyúttal az identitás bizonytalanságára, „lebegő” jellegére is utal.

13 Csíkszentkirály, saját gyűjtés.

14 Csíkszentkirály, saját gyűjtés. Lásd: Tánczos 2008, 195.

A viselet identitásjelző funkciója nemcsak azért erős, mert mindenki által látható, közösségileg ellenőrizhető jelről van szó, hanem azért is, mert a viseletbe öltözés tudatos cselekedet, a közösséghez való odatartozás felvállalásának tagadhatatlan bizonyítéka. Az öltözködés identitásjelző funkciója ezért ma különösen erőteljesen nyilvánul meg nagy közösségi ünnepek esetében, ugyanis ezeken a látványos, spektakuláris-szerű, gyakran mediatisált rituális eseményeken a népviselet elsődleges funkciója épp a közösséghez való odatartozás deklaratív felvállalása.

Az előbbieken néhány jellemző példát már idéztünk a népviselet erős identitásjelző funkciójára: az 1940-es évek végén a csíkszentgyörgyiek épp azért hagyták ki a saját búcsús menetükből a velük egy egyházközségben élő, tehát egyházi szempontból hozzájuk tartozó csinódiakat, mert ezek a papjuk kérésére felvették a „csángós” népviseletet, csakhogy ezzel a „fehér öltözettel” a székelyek nem akartak közösséget vállalni. Idevágó példa az is, hogy a *Csíksomlyó a népi vallásosságban* című, 2016-ban megjelent könyvem címlapfotóját, amely a kegyhelyen ünnepi népviseletben jelen lévő csángókat ábrázolta, csíkszentkirályi falusfeleim fanyalogva, méltatlankodva, elégedetlenkedve fogadták („egyebet ide te nem kaptál [= találtál]?”). Nem tetszett nekik a képen látható jelenség (csángó viselet), továbbá a címlapfotót úgy értelmezték, mint a csíksomlyói búcsú csángók általi kisajátítását, az „új csángó divat” megnyilvánulását.

Az elhallgatás jelensége

A másik félről való előítéletes gondolkodás rejtett kulturális jelenség. Általában csak a saját közösségen belül nyilvánul meg, és gyakran előfordul, hogy ott is elutasítást, tiltakozást eredményez, szégyenteljesnek minősül. Ezért az előítéletes gondolkodás egyik fontos kifejezési formája a humor, amelynek lehetnek különböző megnyilvánulási formái és mindenekelőtt fokozatai. A humorban az elutasítás mértéke lebegtetett: nem lehet egészen pontosan tudni, hogy a humorosan kifejezett előítéletes magatartást mennyire kell komolyan venni. A másik fél nyílt és komoly, nem humoros formájú megsértésére a legritkábban kerül sor.

Egy idősebb, tekintélyes csíkbánkfalvi férfival való régi találkozása azért maradt emlékezetes a csinódi asszony számára, mert beszélgetőpartnere életének egyik fontos kérdését „a falusiaktól” való elhatárolódásának problémáját vetette fel előtte:

„Eccer ugy történik, hogy kijött hezzánk egy bánkfalvi ember, Bálint Ferenc. Kikűdte a néptanács, hogy nálunk van egy szeker fájik, s vigyék el. Nagyön ügyes ember vót, Bánkfalába a legelső gazdák vótak. Köz munkába küdték vót, s kijött oda, de nálunk nem vót fa, valami félreértés vót, de elmentünk ketten, s vágtunk, s segítettem, s hamar vágtunk, s fel es raktuk, s azt mondja, hogy há... – öndicséret öngyalázás – de hát azt mondja: »Maga olyan ügyes fehérnép, maga a faluba es kapott vóna férjet.« Mondom: »Én igen, ha kellett vóna!« Azt mondja: »Hát nem???« Mondom: »Nekem amíg élek, nem veti senki, hogy mocskos csángóné!« Azt mondja: »Ezek szerint maga münköst gyűlöl.« Mondom: »Én nem! Tisztelek s becsülök minden embert az ő érde me szerint, de három lépés távolságból!« Megnézett az öreg, s nem mondott semmit többet.

Azóta eltelt harminc esztendő, s ezt én most es úgy gondolom. Nem, nem. Nekem nem kell, én inkább ott az úton aluszok, ha meghalok. De én mán, belém nem üt a mennkö. [...] Utána meghót az uram, de én akkor es azt mondtam, bocsásson meg az Uristen, mán meg ne sértődjék senki, met kinek nem inge, ne vegye magára, de én akkor es azt mondtam, hogy egy bolond legyen, csak csángó legyen, csak híjjanak, s úgy elmenyek innen, de én férjhez nem megyek falusihoz, olyan nincs!”

A „maga a faluba es kapott vóna férjet” dicsérő megjegyzés jóhiszemű volt, de kétségkívül benne volt a csángókra vonatkozó előítéletes magatartás is. Miután az asszony nyíltan visszaigazolta, hogy tud a megjegyzésben lappangó előítéletről, és megvan az ezzel kapcsolatos saját álláspontja („nekem míg élek, nem veti, hogy mocskos csángóné!”), a székely férfi tudomásul veszi a szomorú helyzetet („maga ezek szerint münköst gyűlöl”), és belátja, hogy itt nincs más kiút, mint a valóban létező, meg nem változtatható kölcsönös előítéletekről való hallgatás („megnézett az öreg, s nem mondott semmit többet”). A beszélgetés épp ott marad abba, ahol a témáról való érdemi beszélgetésnek voltaképpen el kellene kezdődnie.

Ökológiai és kulturális egység az elhasonult rendszerben

Az egymással érintkező és részben egyazon nagy lélettérben élő két magyar népcsoport kulturális elhasonulása tehát megtörtént, és ezt a különbözőséget – amint előbb láttuk – a székelyek részéről egy előítéletes csángó mitológia fejezi ki. De ugyanakkor látni kell azt is, hogy a két kultúra közötti alapvető hasonlóságok továbbra is léteznek. A szétfejlődés ellenére a keleti székelység és a Csíki-havasokban élő csángóság ma is teljesen otthonos egymás nyelvében és kultúrájában, és ez az otthonosság bizonyos mértékig a Moldvába menekült és a helyben maradt székelység viszonyát is jellemzi. Abban, hogy kommunizmus utolsó évtizedeiben, az 1962–1989 között időszakban Csíkszentdomokosra 72 „száz lejes csángó feleséget” hoztak (többségüket a székely eredetű Lészpedről és Gerlényből)¹⁵ a nyelvi, vallási és egyéb kulturális hasonlóságok is szerepet játszottak.

A csángó feleségek integrálódása egy-egy székely faluközösségbe természetesen nem problémamentes¹⁶, de végső soron általában sikeres. Az alábbi történet arról szól, hogy a székely férj olyannyira nem viszonyul előítéletesen saját csángó feleségéhez, hogy ő maga is megfedezik erről a tényről, amikor egy alkalommal maga is elutasítóan nyilatkozik *általában* a csángó kérdésről, és csak akkor tudatosul benne a nyilatkozatával homlokegyenesen szembenálló önnön családi helyzete, amikor előítéletes nyilatkozata hiteltelenségére maga székely faluközösség figyelmezteti:

„Valamelyikszert azt mondja Salamon Laci: »A csángók úgy békerítették Szentkirályt – azt mondja – hogy minnyá az ember nem tud mozdulni!« S erre azt mondja ez a bolond fehérnép, idefel né, a Giza leánnya, Vitos Gyuriné, azt mondja: »Azétt, hogy a magyarokat nehogy az ördög elhordja a közepiből!« S nem tudom, még [Laci] mit mondott ott rea, de [Vitos Gyuriné] azt mondja

15 Balázs 2016, 248–249.

16 Erről szól Balázs Lajos két idevágó tanulmánya: Balázs 1999 és 2016.

még neki: »Hallgass – azt mondja – met a fél szárnyad neked es libeg!« [Libeg?] Igen, met a felesége neki es csángóféle.”

A történet azt is jelezi, hogy a székely faluközösségen belül egyszerre van jelen egy természetes módon, jól működő, előítélet-mentes együttélés és egy előítéletes világkép. A tényleges és feszültségmentes együttélés olyan jól működhet, hogy az ebben élők teljesen megfedelkezhetnek a viszályt, feszültséget feltételező az előítéletekről, és fel sem figyelnek az előítélet és a valóság ellentmondására.

Az előítélet beágyazódása a közösségi identitásba

Az előítéletet létrehozó és működtető prenacionális identitás

Az egyik legfontosabb dolog, amit a székelyek csángókkal kapcsolatos előítéletes gondolkodásáról elmondhatunk, hogy ez az előítélet-rendszer már a modern magyar nemzettudat előtt létrejött, tehát genetikusan nincs köze hozzá. Sokatmondó, hogy a *csángó* népnév első hiteles történeti említése 1796-ból való, és már tartalmazza a 'kóborlás, vándorlás' pejoratív jelentéselemét: „Lehet, hogy ez a Nevezet onnan jön, mivel ők vándorló Emberek és Lak helyeket el hagyták: az a' szó Tsángó pedig olyan értelemben vétetik, mint kóborló, vándorló” – írja ekkor Teleki Domokos történész.¹⁷

Az előítéleteknek ez a rendszere, a székelyek által forgalmazott negatív csángó mitológia tehát nem a modern nemzeti identitástudat kategóriája. Öszszetevői egy nemzet előtti (a továbbiakban: prenacionális) identitásszerkezetbe illeszthetők bele, azzal magyarázhatók.

17 A *csángó* népnév első említéséről bővebben, az idevágó szakirodalomra való hivatkozással: Tánzos 2011, 121–124.

A modern nemzetek születése előtti időszakban, azaz a prenacionális korszak rendi világában egy egyén jogi helyzetét mindenekelőtt az határozta meg, hogy az a közösség, amelynek tagja volt, milyen jogokkal rendelkezett. A közösségi jog által megalapozott „rang” a székely társadalom egészében, ezen belül pedig egy-egy kisebb közösségben (falu, tízes, [egyház]megye, közbirtokosság stb.) nagyon fontos volt, hiszen a társadalom egészét áthatották ezek a jogok és rangok, a székelység teljes világa ezek bonyolult szövevényeként működött.

A jogi szempontból összetetten működő székely társadalmából kiszakadt, de voltaképpen továbbra is egy-egy székely faluval egyazon életterben élő, velük gazdasági kapcsolatban álló embereknek meg kellett teremteni a jogi státusát, valamiféle „rangot” kellett nekik adni. Ez a jogteremtés a joglétra legalacsonyabb fokát jelentette, de mégis egyfajta jogi státus volt.

A székelyek rendi ranglétráján elfoglalt alacsony helyük végső soron ideológiailag alapozta meg a csángósággal kapcsolatos, később megerősödő előítéleteket. A csángó életvilág különutas fejlődésének minden megnyilvánulása (sajátos jogszokások, folklór, öltözet, építkezés, nyelv, gasztronómia stb.) ebben a jogi keretben nyert megfogalmazást és kapott negatív, pejoratív értékelést.

A történeti néprajzi szakirodalom a rendi székely társadalom erősen tagolt életvilágát már kitűnően és részletesen leírta.¹⁸ Ma hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, hogy ez a világ végképp megszűnt már, és a később kialakult, ma érvényesnek tartott eszmerendszerek – például az egyéni jogot szem előtt tartó polgári törvénykezés, az emberek Isten előtti egyenlőségét valló egyházi világgép, a polgári nemzetközösséghez való egyenlő odatartozás eszméje stb. – kizárólagosan határozzák meg az emberek gondolkodásmódját, és emiatt értetlenül állnak a hagyományos rendi világgép mai megnyilvánulásai előtt. Csakhogy ez nem így van: a csángókkal kapcsolatos előítéletes gondolkodásmód, amely egy régi, teljesen eltűntnek hitt világgépben gyökerezik, a mai világunk része.

18 Itt mindenekelőtt a történész Imreh István impozáns életművére gondolok, de ebben a tárgykörben nagyon sok más jelentős munka is született.

Az ökológiai közösség mint az előítéletes gondolkodás feltétele

Meghökkenőnek tűnik, hogy a székelyek csángókkal kapcsolatos előítéletei ott a legerősebbek, ahol a két népcsoport között valós kapcsolatok léteznek. A csángókkal kapcsolatos előítéletes gondolkodás a keleti székelység (Gyergyó, Csík, Kászon, Háromszék) körében jött létre, és bizonyára innen származik maga a pejoratív *csángó* népnév is.

A látszólag meghökkenítő jelenség voltaképpen törvényszerű, érthető. A bevezetőben már szó volt arról, hogy Thomas Hylland Eriksen etnicitás elmélete szerint az etnikai identitás megszületéséhez az ökológiai rendszeren belüli csoportkontaktus szükséges.¹⁹ Így az etnikus előítéletek is valamilyen tényleges viszonyt feltételeznek. Esetünkben a székelyeknek meg kellett határozniuk a viszonyukat a közülük kiszakadt, de velük mégis egy élettérben, egy ökológiai rendszerben élő csángókhoz. E viszonyoknak gazdasági, jogi vonatkozásai is voltak, és végső soron érthető, „logikus” módon hoztak létre egy olyan magyarázatrendszert, amely számukra kedvező módon állította be, kodifikálta a két etnikai csoport viszonyát.

A keleti székelység körében létrejött *csángó* népnév eredetileg a Gyimesek vidékén élő, zömmel székely eredetű népességre vonatkozott („*gyimesi csángók*”), de ez a népnév – a hozzá kapcsolódó előítéletes gondolkodással együtt – kiterjedt a távolabb élő moldvai magyarságra is (a székelyeknél: „*bákói csángók*” vagy „*moldovai csángók*”).

Az identitás mint palimpszeszt: a két identitásszerkezet szinkretizmusa

A mai magyar nemzeti identitástudat Magyarországon a 19. század első felében alakult ki. Legfőbb jellemzői: a közös történelemhez, nemzeti nyelvhez, kultúrához és közös történelmi államterülethez való pozitív érzelmi viszonyulás,

19 Eriksen 2002.

büszkeség. De a modern magyar polgári nemzettudat létrejöttével a korábbi prenacionális identitás szerkezet nem szűnt meg, ami egészen természetes. A történelem nagy eszmei folyamataira sohasem a látványos és gyors váltások, hanem sokkal inkább a szinkretikus együttlélések, egymásba fonódások jellemzőek. A székelység mai közösségi identástudatát az határozza meg, hogy benne összefonódva, egymásra tevődve van jelen a két identitás szerkezet: a modern magyar nemzettudat, azaz a nemzet egészével való közösségvállalás és az ezt időben megelőző, a székelység rendi különállóságára, belső rendi megszervezettségére alapozó prenacionális identitás. Mindig egy-egy konkrét helyzettől függ, hogy ennek az összetett identitás szerkezetnek éppen melyik eleme aktivizálódik.

A csángó identáásszimbólumok mindkét rendszerbe beépíthetők, de a jelentések a két rendszerben különböznek. Így akár az is előfordulhat, hogy ugyanazon eseményt ugyanabban a székely közösségben, de más-más élethelyzetben homlokegyenest eltérő módon értelmeznek. Például azt a tényt, hogy a nagy nemzeti ünnepeken a Csinódról beköltözött csángó asszony magyar hazafias verseket szaval a csíkszentkirályi katolikus templomban, egy adott élethelyzetben (pl. a pap vagy a helyi tanárok előtt, az újságoknak, a televízióknak stb., vagyis jobbra ideologikus körülmények között stb.) lehet pozitívan, vagyis a nemzeti identástudat jegyében vele közösséget vállalva értékelni, de ugyanerről egy másik élethelyzetben (pl. családban, szomszédnak, rokonnak stb., vagyis „magunk között”), lehet beszélni negatívan, előítéletesen is, például valamilyen gúnyos megjegyzéssel, illetve ugyanennek az asszonynak „csángós” tájnyelvét vagy viseletét, utóbbi esetben a nemzet születése előtti (prenacionális) identástudat keretei között maradva.

A két egybefonódott identáásszerkezet természetesen ütközhet is egymással. Előfordulhat, hogy a közös magyar nemzeti identitás megszerkesztését, a csángóság magyar nemzetbe való integrálását a székelyek előítéletei akadályozzák („ha nekik mocskos csángó vagyok, akkor legyenek inkább román”). Előbb láttuk, hogy a csíkszentgyörgyi fiatal káplán, a csángó népviselet magyar jellegét természetesnek tartva, maga kérte, hogy Úz-völgyi hívei öltözzenek népviseletbe, csak hogy kezdeményezése kudarcosra sikerült, mert a székelyek a „fehér öltözet” miatt a csángókat kiközösítették.

A csángóságra jellemző, előbb tárgyalt identitásszimbólumok a magyar nemzeti identitásba beépíthetők. Ebben a kontextusban a székelyek is egy közös nemzeti identitásszerkezet szimbólumainak fogadhatják el a csángók viselkedését, folklóráját, nyelvét stb., vagyis eltekinthetnek ezeknek a jelképeknek másik rendszerbeli előítéletes jelentésétől. Ám ha ugyanezek a szimbólumok más, általuk prenacionális szinten értelmezett kontextusba kerülnek, akkor már zavarni kezdi őket ezek „csángós” jellege, és rögtön el is határolódnak ezektől a jelképektől.

Összegzés helyett: az etnicitáskutatásról kritikusan

Az utóbbi évtizedek szociológiai-antropológiai szakirodalma túlon túl leegyszerűsítő szemlélettel intézte el az előítéletek, etnikai sztereotípiák, nemzetkarakterológiák és más hasonló jelenségek kérdéskörét. A kutatók rendszerint megelégedtek azzal, hogy igen erős ideológiai terminusokkal etnocentrizmusnak, nacionalizmusnak, „kirekesztésnek” stb. minősítsék – és ezzel együtt természetesen megbélyegezzék, elutasítsák – ezeket a jelenségeket, miközben nem beszéltek az előítéletek alapjairól. Márpedig az etnicitásnak mindig van valamilyen kulturális beágyazottsága, amelytől nem szabad eltekinteni. A fent tárgyalt témánál maradva: a csángók valóban nem ismerik a székelyek gasztronómiai kultúráját, a moldvai csángók nyelvét valóban a kevertnyelvűség és a nyelvi tudatosság hiánya jellemzi, a csángóság viszonya a magyar polgári nemzettudat összetevőihöz valóban problematikus stb. – a tényleges kulturális különbségek sora sokáig folytatható. A „klasszikus” néprajzi szakirodalom a 19. század közepe óta behatóan tanulmányozott ilyen, eltéréseket mutató kulturális jelenségeket, de az etnicitás és identitás kérdéskörének mai kutatói mintha nem akarnának tudomást venni ezekről. Ezeknek az – ismert vagy csak részben ismert – kulturális jelenségeknek saját alapfogalmaik vonatkozásában (etnikus identitás, előítélet, sztereotípia, nemzetkarakterológia stb.) úgy tulajdonítanak szerepet, funkciókat (pl. öntudat, büszkeség, elutasítás, stigmatizáció stb.), mint-

ha ezek a funkciók kulturálisan mindig teljesen megalapozatlanok volnának. Ennek oka részben módszertani, részben ideológiai természetű: egyszerűbb és könnyebb elutasítani az előítéleteket, „leleplezni” a mítoszokat, egyszerű egyenlőségjeleket tenni az egymással szembenálló előítéletek, sztereotípiák, mítoszok közé, mint ezeknek az alapjait feltárni, történeti alakulásukat bemutatni, azaz a miérteket is megmagyarázni. De a tudományosság követelménye mégiscsak az, hogy egy-egy történeti jelenséget ne leegyszerűsítő módon, ideologikusan, hanem a maga összetettségében, pártatlanul próbáljunk meg bemutatni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abruzzi 1982.** Abruzzi, William S.: Ecological Theory and Ethnic Differentiation Among Human Populations. *Current Anthropology*, 23. (1982) 13–35. <https://doi.org/10.1086/202777>
- Balázs 1999.** Balázs Lajos: „Száz lejes csángó feleség”. Az exogámia különös esete Csíkszentdomokoson. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999. (A Magyarországtudományok Könyvtára XXIII.), 159–162.
- Balázs 2016.** Balázs Lajos: A csíkszentdomokosi „100 lejes” csángó feleségszerzés néprajzának második felvonása. In: Mohay Tamás (szerk.): *Nemzedék, szerep, érték. Családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltások történeti alakulása a 20. században*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 2016. 277–296.
- Bárth 2004.** Bárth János: *Úz-völgyi magyarok. Településnéprajzi és népesedéstörténeti tanulmány*. Bárth Társadalomtudományi Bt, Kecskemét, 2004.
- Eriksen 2002.** Eriksen, Thomas H.: *Small Places, Large Issues. An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. Sterling (Virginia), Pluto Press, London, 2002.
- Gyórfy 2020.** Gyórfy Eszter: Átrajzolt határok. Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Kostelekben. Doktori disszertáció. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola, Kolozsvár, 2020. (megjelenés előtt: Budapest, Balassi Kiadó)
- Horváth 2006.** Horváth István: *Kisebbségsszociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák*. Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2006.
- Magyar 2009.** Magyar Zoltán: *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyományja*. Balassi Kiadó, Budapest, 2009.
- Takács 2001.** Takács György: *Aranykertbe’ aranyfa. Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasók*. Szent István Társulat, Budapest, 2001.
- Tánczos 2008.** Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak. Egy csíki székely ember nyelve és vilásképe*. Bookart, Csíkszereda, 2008.
- Tánczos 2011.** Tánczos Vilmos: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2011.